

ПАТРИАРХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ КРИТИКИ

Юрій Шевельов, що як критик виступав під псевдонімом Юрій Шерех, був одним з найвизначніших українських інтелектуалів ХХ ст., людиною, що створила свою власну легенду, для багатьох — безспірним авторитетом. Через свої безкомпромісні висловлювання щодо культурних і мовних проблем він був зненавиджений радянським істеблішментом. Послідовна позиція супротивника комунізму, відверті заяви про безумовну незалежність України здобули йому також чимало ворогів у Сполучених Штатах, де він прожив половину свого довгого життя, викладаючи в кращих американських університетах — Гарвардському, Колумбійському, Йельському.

Юрій Шевельов завжди виступав за модернізацію української літератури, її входження до європейської літературної спільноти. Він пристрасно поборював будь-які прояви провінціалізму, другорядності та сервілізму в вітчизняній культурі. При цьому критик володів мистецтвом знаходити в незначних на перший погляд текстах риси, котрі давали можливість робити широкі узагальнення. Постійна авторська іронія та саміронія дозволяли йому витримувати необхідну дистанцію щодо справ сучасних і минулих.

Хоча особистість Юрія Шевельова і в незалежній Україні сприймалася неоднозначно внаслідок впливів колишньої номенклатури, його есеїстика та літературна критика знайшли собі чимало прихильників. Три його найважливіші книжки — «Не для дітей» (1964), «Друга черга» (1978) і «Третя сторожа» (1990) — перевидано в трьохтомному збірнику в Харкові. Крім того, в Україні побачило світ кілька окремих видань його книг, з яких останнім стали спогади в двох томах (формально останнім можна вважати український переклад його фундаментальної праці з історії української мови, написаної англійською мовою понад двадцять років тому).

Юрій Шевельов походив з російської родини, пов'язаної з Харківщиною. Його батько, німець за походженням, царський офіцер, в умо-

вах антинімецької кампанії змінив прізвище зі Шнайдера на Шевельова. Мати, народжена в Харкові й рано осиротіла, дістала виховання та освіту в Петербурзі, в пансіоні для шляхетних дівчат, що перебував під особистим патронажем імператриці.

Українську ідентичність Юрій Шевельов обрав свідомо, в дорослому віці, в половині 20-х рр., можливо, під впливом надзвичайно інтенсивних тоді культурних і національних процесів. У більшості джерел місцем народження Юрія Шевельова вважається Ломжа. Дійсно, саме там пройшли перші роки його життя, там було розквартировано гарнізон його батька. Проте насправді батьківщиною Юрія Шевельова був Харків; Ломжу було показано в документах для того, щоб приховати соціальне походження і в такий спосіб уникнути переслідувань. Під знаком постійного страху за життя — спочатку в часи Першої світової війни, потім в ході революції та після неї, пізніше в роки масових сталінських репресій 30-х рр. — він прожив сорок років.

Доля Юрія Шевельова є типовою для цілого покоління української інтелігенції, сформованого в роки радянської влади. Проте, на відміну від більшості своїх сучасників, він уник призову до війська після вибуху німецько-радянської війни 1941 р., а в 1943 р., коли до Харкова наближалася Червона Армія, зумів виїхати до Львова, тоді ще безпечного. Подальша дорога також була типовою для всієї повоєнної інтелігентської еміграції — в 1944 р. втеча зі Львова, тимчасовий побут в Криниці, драматична евакуація, нарешті, в 1945—1948 рр. — табори Ді-Пі (displaced persons, тобто переміщених осіб), а на початку 50-х — виїзд до Сполучених Штатів на постійне місце проживання. На відміну від більшості, що пройшла той же шлях, Шевельов дістав працю, відповідну його освіті, що врятувало його від пекла та соціального приниження, котрі пережила, оселяючись у Новому світі, українська повоєнна еміграція. Треба пам'ятати, що цього не уникли навіть найбільш знані поети довоєнних часів, такі, як, приміром, Євген Маланюк, котрий працював ліфтером у нью-йоркському шпиталі, розпачливо шукаючи протекції, щоб дістати посаду інженера, або Наталя Лівицька-Холодна, донька президента на вигнанні Андрія Лівицького, що після приїзду до США, незважаючи на чудову освіту та вже немолоді літа, була змушена працювати в швейній майстерні.

Народження Юрія Шереха припадає на 33 рік життя Юрія Шевельова, коли він перебував в окупованому німцями Харкові. Проте лише

в повоєнні роки можна говорити про Шереха як цілком сформовану особистість.

У 1945 р. з ініціативи Уласа Самчука та Юрія Шевельова письменники й митці організували МУР (аббревіатура, за якою стоїть назва Мистецького Українського Руху). Його діяльність мала величезний вплив не лише на численну мистецьку братію, але й на пересічних осіб, котрі опинилися в таборах. Як написав пізніше Шевельов, то було творіння «другої України», що відрізнялася від тієї, яку залишили вигнанці — новітньої, некомуністичної, здатної посісти гідне їй місце в Європі. У дискусії між модерністами та спадкоємцями народницької ідеології Шерех послідовно зайняв позицію на боці перших. У своєму прагненні до оновлення української культури, в полемічному запалі середини 40-х рр., він навіть пропонував запровадити мораторій на вживання слова «народ».

Автономія мистецтва для нього була самодостатньою цінністю. Разом з Уласом Самчуком Шерех визнав найважливішим завданням свого покоління впровадження української культури на літературну карту світу, створення «великої літератури».

Сама концепція «великої літератури», як і «національного органічного стилю», крім численних покликувань на літературу радянської України, представлену Миколою Хвильовим, Валеріаном Підмогильним і київськими неокласиками, значною мірою завдячувала своїм походженням ідеям Донцова, котрий в міжвоєнний період у своїх критично-літературних статтях пропагував полум'яно заангажовану творчість, породжену великою любов'ю та великою ненавистю. Розділяючи митців на «європеїстів» і «органічників» (тобто тих, хто володів органічним українським стилем), Шерех однозначно висловлювався на підтримку останніх, вважаючи, що «європейський» нурт у майбутньому повинен бути подоланий.

Ця точка зору незабаром була переосмислена автором — одночасно з відмовою від теорії національного органічного стилю Шерех уже в першому томі есеїв «Не для дітей», що побачив світ у 1964 р. віддав перевагу європейській орієнтації української культури. Багато років по тому, в передмові до київської збірки своїх есеїв, Шевельов писав, що «висвячення на європейця потребує багато років і, напевне, ніколи не завершиться». Поза сумнівом, він мав на увазі безперервне інтелектуальне напруження, необхідність постійної переоцінки цінностей та безупинний пошук нового. Здається, це було його кредо.

Шерех був також оберігателем української культури та ідентичності, витворених у 20-х рр. ХХ ст. Саме завдяки його та Юрія Лавріненка зусиллям духовна спадщина «розстріляного відродження» стала частиною самосвідомості українського емігранта, щоб у 90-х рр. зайняти почесне місце в духовному житті України.

У своїх есеях надзвичайно різноманітної тематики (від літератури ХІХ і ХХ ст. до сучасного мистецтва й театру) Шерех представив власну візію історії культури, зосередившись не стільки на процесі, скільки на історії творів. Його версія історії літератури була, поза сумнівом, складнішою, а через це цікавішою від усіх інших, сучасних йому спроб як в Україні, так і в еміграції. Шерех, займаючись авторами, завжди прагнув до створення їхніх інтелектуальних портретів, ясна річ, історично обґрунтованих. Дистанція, яку він завжди витримував щодо обов'язкових шаблонів в осмисленні минулого, а також сучасного (сам він іменував свою позицію «еретицькою», такою, що додає чимало клопоту), дозволяла йому побачити те, чого не могли зауважити інші. Можливо, цю дистанцію можна було усвідомити лише на відстані від батьківщини.

Згадані вище есеї дають багатий матеріал для інтелектуальної біографії самого автора. Не випадково більшість з них, навіть тих, що є, властиво, споминами, зосереджуються навколо взаємин між Європою, Україною та Росією не лише в географічному чи політичному значенні цих понять, а й в стосунку до історичних і культурних традицій кожного з них. Одним з найважливіших під цим кутом зору виглядає есе «Політ Ікара», присвячене Миколі Хвильовому, чільній постаті 20-х рр. Особистість Хвильового та його ідеї мали незаперечний вплив на постать Шереха не лише з формального боку, але й з огляду на ідеї, пропаговані ним, особливо в добу МУР'у. Символічне літературне самогубство Шереха, котре Шевельов переживав як наслідок невдачі та краху його ідеї, відбулося не без впливу прототипу цієї постаті. В есе «Політ Ікара», написаному у вигляді вступу до найбільшого — п'ятитомного видання творів Хвильового, Шевельов показав долю цього письменника та публіциста, його піднесення та падіння: величезна популярність у середині 20-х рр. і смерть через самогубство в 1933 р., котра для сучасників стала страшним шоком і водночас символом краху сподівань. Есеїст показав одночасно злет і занепад сподівань українців на суверенне існування та, що не менш важливе, на приналежність до Європи.

Європа була для покоління Шевельова, молодшого на кілька років від творців «розстріляного відродження», перш за все, нездійсненою мрією, потім же, коли це покоління опинилося в еміграції, — викликом. Не всі зуміли дати на нього відповідь, про що писав Шевельов в есе автобіографічного характеру.

Видані нещодавно в Харкові його спогади «Я, мене, мені (і до-вкруги)» містять у собі важливі доповнення до накресленої вище інтелектуальної біографії автора. І хоча вони мали розчарувати тих, хто чекав від цієї публікації якоїсь переоцінки цінностей чи портрету без дефектів, немає сумніву, що це важлива книга, котра вказує на той шлях, який пройшов автор від 20-х до початку 50-х рр. — від радянської столиці України, Харкова, окупаційних років, проведених у Харкові та Львові до часів еміграції; від військового дитинства, навчання в Інституті народної освіти під керівництвом видатних учителів — Олександра Білецького та Леоніда Булаховського, початку викладацької кар'єри через випадкові окупаційні зайняття, повоєнну організаційну роботу (створення МУР'у, редагування журналів) до початку роботи у шведському Люндському університеті. Для Шевельова ці спогади стали прощанням з читачами, а для прихильників його творчості — важливим доповненням.

В останньому з небагатьох даних ним інтерв'ю Шевельов сказав, що запланована ним третя частина спогадів, присвячена півстолітньому досвіду проживання в Америці, не була навіть розпочата. Чи це прощання було остаточним? Я так не вважаю. Спадщина Юрія Шевельова — незрівняного критика і видатного мовознавця — знаходитиме щоразу нових читачів і інтерпретаторів. Крім того, Юрій Шерех-Шевельов не був би собою, якби не приготував своїм читачам несподіванки. Її передчуття готують розкидані в різних місцях двотомних спогадів згадки про існування щоденника, котрі дозволяють припустити, що цей останній виявиться надзвичайно цікавим і навіть приголомшуючим у порівнянні з мемуарами. До того ж, величезний архів МУР'у, що зберігається в архіві Вільної Української Академії наук, практично невідомий дослідникам, напевне ховає в собі чимало інтригуючих вузликів. А що вже казати про приватні зібрання?! Шоправда, багату бібліотеку, котра витримує порівняння хіба що з українськими зібраннями Гарвардського та Колумбійського університетів, професор Шевельов подарував для молоді україністики в Токіо. Проте величезний і, безперечно, цікавий архів залишився в Новому Йорку.